

نقش عنصر اخلاق در تمدن اسلامی از دیدگاه رهبری

جواد طلوع رضائی صفار*

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۴/۲۱

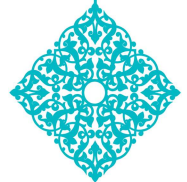
تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۳/۱۵

چکیده

در تمدن اسلامی، عنصر اخلاقی به عنوان یکی از مهمترین عوامل تشکیل دهنده آن در نظر گرفته می‌شود. نقش عنصر اخلاق در تمدن اسلامی از دیدگاه رهبری به عنوان یک موضوع گسترده و مهم مطرح شده است. از آغاز اسلام، اخلاق و ارزش‌های اخلاقی به عنوان بنیانی اساسی برای تمدن اسلامی مطرح شده‌اند. این عنصر از دیدگاه رهبری و تفسیرات دینی، نقش بسیار مهمی در شکل‌گیری جوامع و توسعه تمدن اسلامی دارد. اخلاق در اسلام به عنوان سرمایه‌ای برای تقوا و پیشرفت در راه خداوند و در جهان آخرت مورد تاکید قرار می‌گیرد. این مقاله به بررسی نقش عنصر اخلاق در تمدن اسلامی از دیدگاه رهبری می‌پردازد. با توجه به اهمیت فراوان اخلاق در اسلام و تأثیر آن بر شکل‌گیری و پیشرفت تمدن‌ها، این پژوهش سعی دارد تا با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و اسناد تاریخی، نقش رهبرانقلاب در ترویج و تثبیت اخلاق اسلامی را شناسایی و تحلیل کند. ضرورت انجام این تحقیق از آنجا ناشی می‌شود که اخلاق به عنوان یکی از اصول اساسی اسلامی، نقش بسیار مهمی در ساختاردهی جوامع و تمدن اسلامی دارد. بررسی عمیق‌تر این نقش می‌تواند به بهبود فرهنگ و ارزش‌های اجتماعی در جوامع اسلامی کمک کند. نتایج حاصل از این تحقیق می‌تواند به درک بهتر نقش اخلاق در توسعه و دوام تمدن‌های بزرگ کمک کند و راهنمایی برای رهبران فعلی و آینده در جهت استفاده بهینه از این عنصر کلیدی باشد.

کلید واژگان: اخلاق، تمدن اسلامی، جامعه، اجتماع، آیت الله خامنه‌ای.

* دانش‌پژوه دکتری رشته مطالعات نظری تمدن دانشگاه باقرالعلوم قم.

مقدمه

اخلاق و زندگی بر پایه مکارم اخلاقی یکی دیگر از شاخصه های مهم و بارز تمدن نوین اسلامی است. به نظر مالک بن نبی، هدف از آموزه های اخلاقی اسلام این است که ما را در مسیر تمدن قرار دهد و هنر زیست با دیگران و زیستن در جامعه را بیاموزد. به اعتقاد مقام معظم رهبری، جامعه ای متمدن است که معیارها و فضایل اخلاقی در حد اعلا در آن زنده باشد (بیانات امام خامنه ای در دیدار با جوانان و فرهنگیان در مصلاى رشت، ۱۳۸۰/۰۲/۱۲).

مقام معظم رهبری باور دارند که معنویت و اخلاق به عنوان نیاز اساسی جامعه و راهنمای همه اعمال و فعالیت‌های فردی و اجتماعی (بیانیه گام دوم انقلاب)، نقشی بسیار مهم در تحول اسلام از یک جامعه کوچک و غریب به یک تمدن بزرگ جهانی داشته است و این تمدن قرن‌ها به دنیا حکومت کرده است. امروز نیز، دنیا بدون شک بدهکار تمدن اسلامی است (بیانات امام خامنه ای در دیدار با کارگزاران نظام، ۱۳۷۵/۱۱/۲۱). اخلاق به نظر آنها مانند هوای تازه است که اگر در جامعه حضور داشته باشد، انسان‌ها می‌توانند زندگی سالمی داشته باشند. به عبارت دیگر، انسان‌ها به همان اندازه به اخلاق نیاز دارند که به هوا، نه به آب و نه به غذا (بیانات امام خامنه ای در سالروز عید مبعث، ۱۳۸۸/۰۴/۲۹). با ایمان، علم، اخلاق و مجاهدت مداوم، تمدن اسلامی قادر است اندیشه پیشرفته و اخلاق والا را به امت اسلامی و به تمامی بشر هدیه دهد. این تمدن می‌تواند نقطه رهایی از دیدگاه مادی و ظالمانه و اخلاق به لجن کشیده ای باشد که ارکان تمدن امروزی غرب را تشکیل می‌دهد.

با توجه به جدید بودن موضوع تمدن نوین اسلامی، تحقیقاتی در این زمینه انجام شده است، اما هنوز مسیر زیادی برای پژوهشگران باقی مانده است. پس از جستجو، هیچ سند تاریخی برای ایجاد تمدن نوین اسلامی پیدا نشد، اما کتب و مقالات بسیاری در این زمینه وجود دارد که به تمدن نوین اسلامی می‌پردازند. از جمله: «تربیت انسانی، تمدن اسلامی: منظومه بیانات تربیتی برای مجموعه‌های فرهنگی؛ وحید حسنی هنزایی» نویسنده در این کتاب، به تربیت اخلاقی و جنبه‌های مذهبی آن در اسلام پرداخته است. اثر پیش رو دارای

یک نقشه راهنما یا همان نمودار درختی بیانات مقام معظم رهبری است. لذا این مقاله؛ با تحلیل متون اسلامی، و بررسی سخنرانی‌ها و نوشته‌های آن‌ها، به بررسی عمیق‌تر و جامع‌تر نقش اخلاق در تمدن اسلامی پرداخته و ارتباط این ارزش‌ها با توسعه و پیشرفت جوامع اسلامی را بررسی می‌کند. که یکی از جنبه‌های نوآوری تحقیق است.

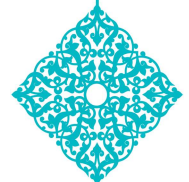
مفاهیم

قبل از پرداختن به بحث اصلی به بررسی مفهوم لغوی و اصطلاحی مفاهیم (اخلاق، تمدن اسلامی) که یکی از واژه‌های کلیدی در این مقاله می‌باشد می‌پردازیم:

اخلاق

اخلاق، جمع خُلُق به معنای شکل و صورت باطنی وجود آدمی است؛ چنان‌که خُلُق به صورت ظاهری انسان مربوط است (راغب، مفردات الفاظ القرآن، ۱۴۱۲ق، ص ۲۹۷؛ زبیدی، تاج العروس، ۱۴۱۴ق، ج ۱۳، ص ۱۲۴؛ دهخدا، لغتنامه دهخدا، ۱۳۷۳ش، ج ۶، ص ۸۷۱) خُلُق گاهی به معنای قوای غریزی فطری و طبیعی و گاهی به افعال صادر از آنها گفته می‌شود (راغب، الذریعه الی مکارم الشریعه، ۱۳۷۳ش، ص ۱۱۳-۱۱۴). در اصطلاح علم اخلاق، خُلُق ملکه نفسانی است که به اقتضای آن، کارها به آسانی و بدون نیاز به تامل از انسان سر می‌زنند (ابن مسکویه، تهذیب الاخلاق و تطهیر الاعراق، ۱۴۲۶ق، ص ۱۱۵). علم اخلاق علمی است که از خُلُق و ملکات نفسانی بحث می‌کند (طباطبایی، تفسیر المیزان، ۱۴۱۷ق، ج ۱، ص ۳۷۰). و علم به احوال قلب، یعنی صفات و ملکات پسندیده و ناپسند (فیض کاشانی، کتاب العلم، ۱۴۲۳ق، ص ۱۹) که انسان را به نجات، سعادت و قرب حق تعالی یا هلاکت و شقاوت می‌افکند و راه درمان آنها را بیان می‌کند (نراقی، جامع السعادت، بی تا، ج ۱، ص ۳۷).

در دیدگاه آیت الله خامنه‌ای اخلاق یعنی حلم و بردباری صبر و مقاومت صدق و صفا شجاعت و فداکاری، طهارت و پاک دامنی بسیجی‌ها برای اینکه اجزای این بنای استوار همچنان مستحکم بماند به این احتیاج دارند. اگر بخواهید این بنای رفیع همین‌طور مستحکم مثل در پایدار و استواری در مقابل دشمنان قرار بگیرد باید این رعایت‌ها را بکنید؛ بردباری نشان بدهید، صبر نشان بدهید اخلاق نشان بدهید طهارت نشان بدهید

الگوهای بزرگ صدر اسلام را در نظر بیاورید ما باید از تکبر دوری کنیم از تفرعن دوری کنیم (بیانات در دیدار اعضای مجمع عالی بسیج مستضعفین، ۱۳۹۳/۰۹/۰۶). اخلاق علم نیست که کسی بگوید و یاد بگیرد اخلاق عمل قائم به جسم نیست که انسان جسم خودش را وادار کند به یک، عملی اخلاق قائم به نفس انسان است، کیفیت نفسانی است عمل نفسانی است و این دشوارترین کارهاست (بیانات در دیدار با طلاب عازم جبهه، ۱۳۶۶/۰۸/۲۹). جامعه بدون برخورداری افراد از خلیات، نیکو نمیتواند به هدفهای والای بعثت پیامبر دست پیدا کند (بیانات در دیدار بسیجیان، ۱۳۸۵/۰۱/۰۶).

تمدن اسلامی

تمدن اسلامی به همه جنبه‌های سیاسی، فرهنگی و اقتصادی جامعه اشاره می‌کند که شامل بُعد وجودی فرد و جامعه می‌شود. (مدیریت حوزه علمیه قم، درآمدی بر آزاد اندیشی و نظریه پردازی در علوم دینی، ۱۳۸۳ش، ص ۱۱۳). تمدن اسلامی، یک تمدن مذهبی است که تمامی جنبه‌های آن بر پایه اصول و ارزش‌های اسلامی تمرکز دارد. به این شکل، تمدن اسلامی تمام ویژگی‌های تمدن الهی را بر اساس آموزه‌های قرآنی و بر پایه سنت پیامبر اکرم (ص) دارا است و عناصر آن شامل دین، اخلاق، علم، عدالت، قوانین، مقررات، اصول دینی و سایر موارد می‌باشد (جان احمدی، تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، ۱۳۸۸ش، ص ۵۱-۵۲).

به اعتقاد ابن‌نبی، برای رسیدن به تمدن اسلامی، لازم است یک سری از شروط اخلاقی و مادی فراهم شود. عناصر تمدنی در نگرش او شامل «انسان، خاک و زمان» است (بابایی، تمدن و تجدد، ۱۳۹۰ش، ص ۴۹-۴۶). زرین کوب باور دارد که جامعه اسلامی، یک جامعه یکپارچه و همگرا بود که مرکز آن قرآن بود (زرین کوب، کارنامه اسلام، ۱۳۸۴ش، ص ۲۹).

رهبر انقلاب اعتقاد دارند که تمدن اسلامی فضایی فراهم می‌کند که انسان می‌تواند به لحاظ معنوی و مادی پیشرفت کند و به اهداف مطلوب خداوند که برای او تعیین شده است، دست یابد. این فرهنگ باید زندگی خوب و ارزشمندی را برای انسان به همراه داشته باشد و او را به عنوان یک فرد ارزشمند، قدرتمند، با اراده، خلاق و سازنده در جهان

طبیعت پرورش دهد. هدف و آرمان نظام جمهوری اسلامی این است که تمدن اسلامی را به واقعیت تبدیل کند (بیانات مقام معظم رهبری، ۱۳۸۳/۰۳/۲۲). در این شرح، ابعاد گوناگون فرهنگ و تمدن مادی و معنوی انسان آشکار شده است که منجر به پیشرفت و نزدیک شدن او به خدا می‌شود.

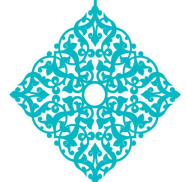
شاخصه‌های تمدن اسلامی از دیدگاه مقام معظم رهبری

در دیدگاه آیت الله خامنه‌ای، ویژگی‌های تمدن جدید اسلامی شامل استفاده انسان‌ها از تمام قابلیت‌های مادی و معنوی است که خداوند در طبیعت و در وجود انسان‌ها برای رسیدن به سعادت و تعالی آنان فراهم کرده است. تمرکز بر اصول اسلامی از جمله قوانین قرآن، ایمان، علم، اخلاق، مجاهدت، حکومت مردمی و اندیشه پیشرفته، اجتهاد و پاسخگویی به نیازهای نوین بشر، جلوگیری از تحجر و ارتجاع، جلوگیری از بدعت و التقاط، ترویج رفاه عمومی، برقراری عدالت، رهایی از اقتصاد بر پایه ویژه‌خواری، ربا، تکاثر و حمایت از مظلومان جهان، اصولی است که در دیدگاه معظم‌له و سایر اندیشمندان اسلامی به عنوان ویژگی‌های اساسی تمدن اسلامی تلقی می‌شود.

رهبر به ابتکار و خلاقیت، توجه به رسانه‌های مدرن، هنر، سینما، بهبود روابط بین‌الملل، صدور احکام فقهی متناسب با نیازهای جدید بشری به عنوان ویژگی‌های تمدن نوین اسلامی اشاره می‌کند. این ویژگی‌ها می‌توانند جهان‌بینی مادی و ظالمانه غرب را به سوی سعادت و رفاه برسانند (بیانات مقام معظم رهبری، ۱۳۹۲/۲/۹). که به برخی از موارد می‌پردازیم:

محوریت قوانین قرآن

به دلیل اهمیت قوانین قرآن و تأکید مقام معظم رهبری بر آن، در تمدن اسلامی بسیار حائز اهمیت است. او اعتقاد دارد که تشکیل تمدن جدید اسلامی باید با توجه به «اساس‌های مشترک تمام مذاهب اسلامی» و نه فقط شیعیان ایران شکل بگیرد. قرآن کریم به عنوان اولین و بالاترین منبع مشترک بین همه فرق اسلامی اعتبار می‌شود. همچنین بیان میدارند؛ که دشمنی معاندان با ایران اسلامی به دلیل تأکید بر اهمیت قوانین الهی مشتق شده از قرآن است (بیانات مقام معظم رهبری، ۱۳۹۰/۶/۲۶).

قرآن کریم به دلیل جامع بودن قوانین خود و پاسخگویی به تمام نیازهای فردی و اجتماعی انسان، اهمیت فراوانی دارد. همچنین، امام(ره) قوانین قرآن را از اصول اساسی امت واحد و تمدن نوین اسلامی می‌داند (خمینی، صحیفه نور، ۱۳۷۸ ش، ج ۱۰، ص ۴۴۹).

ایمان

هدف اصلی اولین بعثت پیامبران، فراخوانی انسان‌ها به توحید و ایمان به خدا است. «وَلَقَدْ بَعَثْنَا فِي كُلِّ أُمَّةٍ رَسُولًا أَنْ اعْبُدُوا اللَّهَ وَاجْتَنِبُوا الطَّاغُوتَ» (نحل، ۳۶) و در حقیقت در میان هر امتی فرستاده برانگیختیم تا خدا را پرستید و از طاغوت بپرهیزید. رسالت پیامبر اعظم(ص) نیز در همین راستا بود. در طول ۲۳ سال فعالیت نبوی خود، او هیچگاه از هدف اصلی خود، یعنی خدامحوری و دعوت به سوی خداوند متعال، غافل نبود. تمام جهادها، جنگ‌ها و دلسوزی‌هایش برای رسیدن به این هدف بود. این موضوع به چنین اهمیتی رسیده بود که در همه تمدن‌ها، به عنوان عامل اصلی پیشرفت شناخته می‌شود. در دیدگاه رهبر معظم انقلاب، اهمیت ایمان در تمدن اسلامی بسیار مورد تأکید قرار دارد. او معتقد است که جدا کردن دین از سیاست نشانه‌ای از شرک است و مسلمانان باید به همه جوانب اسلام، از جمله سیاست، ایمان آورند تا واقعا به اسلام وارد شوند. رهبری اسلامی ایمان به خدا و توحید را به عنوان نقطه اصلی تمدن اسلامی معرفی می‌کند و تأکید دارد که باید به تعیین هدفی بپردازیم که ایمان را تقویت کند.

به نظر آنها، بدون ایمان، پیشرفت در این حوزه‌ها غیرممکن است و کار به درستی انجام نمی‌شود. در حال حاضر، آنچه که ما به آن ایمان داریم، می‌تواند متنوع باشد از جمله لیبرالیسم، کاپیتالیسم، کمونیسم، فاشیسم یا توحید. در پایان، باید به چیزی ایمان داشته و اعتقاد داشته و در پی این ایمان و اعتقاد پیش رویم. اهمیت مسئله ایمان بسیار بالاست. باید به یک اصل ایمانی پایبند باشیم، به یک مبنای اصلی اعتقاد داشته باشیم؛ باید این ایمان وجود داشته باشد. بر اساس این ایمان، سبک زندگی ما شکل خواهد گرفت (بیانات مقام معظم رهبری، ۱۳۹۱/۷/۲۳).

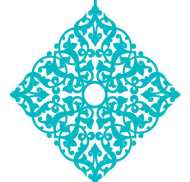
به گفته رهبر انقلاب، ایمان به خدا و اعتقاد به وجود خداوند بزرگترین عامل تأثیرگذار در جامعه و تمدن اسلامی است. این اعتقاد باید در تمامی ابعاد جامعه به عمل آید و روابط اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی بر اساس آن شکل گیرد.

خردورزی

رهبر معظم انقلاب بر این اصرار دارند که «خردورزی» به عنوان اساس اصلی سبک زندگی در جامعه اسلامی مدرن استدر روایات آمده است که خردورزی، که نوعی اندیشیدن در آغاز و پایان زندگی و اعتقادات دینی است، از عبادت چندین ساله برتر شمرده می‌شود. خداوند در قرآن سیصد مرتبه انسان را به خردورزی دعوت کرده است (طباطبایی، تفسیر المیزان، ۱۴۱۷ق، ج ۳، ص ۵۷).

همچنین، امام (ره) اعتقاد دارند که انسان در کلیت خود سه نشئه دارد و دارای سه مقام و عالم است. این سه نشئه شامل نشئه آخرت، عالم غیب و مقام روحانیت و عقل است. همچنین، اعتقاد به وجود برزخ و عالم متوسط بین دو جهان، وجود مقام خیال و دنیا و مقام ملک و عالم شهادت نیز از مفاهیم مهم این افراد است. آن‌ها باور دارند که انسان دارای سه بُعد عقلی، قلبی و ظاهری است و برای رسیدن به کمال، نیاز به تربیت اخلاقی و عمل صحیح دارد. او معتقد است که دستورات انبیا و اولیاء الهی برای عقل، کمال و برای قلب، تربیت و برای جوارح حسی، عملی مناسب است (خمینی، شرح چهل حدیث، ۱۳۷۷ش، ص ۷۴).

آنها باور دارند که انسان دارای سه سطح عقلانیت است: اول، «عقلانیت معرفتی»؛ دوم، «عقلانیت اخلاقی»؛ و سوم، «عقلانیت ابزاری» (معینی‌پور و لکزایی، ارکان امت واحده و تمدن اسلامی از دیدگاه امام خمینی (ره) و مقام معظم رهبری، ۱۳۹۱: ص ۶۶-۶۵). با توجه به نظر امام (ره)، مفهوم عقل به معنایی است که در حدیث شریف مورد بحث قرار می‌گیرد «العقلُ ما عُبِدَ بهِ الرَّحْمَنُ» (کلینی، اصول کافی، بی تا، ج ۱، ص ۱۱). عقل سالم می‌تواند انسان را به ارزش‌های انسانی هدایت کند، بنابراین، از دیدگاه آن‌ها ممکن است یک فرد دانشمند باشد، اما اگر بی فکر و بی دانش خود را به فساد و تباهی ملت‌ها اختصاص دهد.

مبانی فکری امام خمینی (ره)، اصول، اساسات و قوانین نظریه رهبری معظم انقلاب در زمینه توسعه تمدن جدید اسلامی است و در برخی موارد تقویت، گسترش و بهبود آن اساس است. در مراسم گرامیداشت یک سالگرد درگذشت امام خمینی (ره)، معظم له اعلام کردند: «ما همان مسیری را دنبال می‌کنیم که امام بزرگوارمان ترسیم کردند» (مقام معظم رهبری، ۱۳۹۰/۳/۱۴).

رهبر انقلاب، عقل را به عنوان یکی از ویژگی‌های برجسته و حیاتی تمدن اسلامی تعریف کرده‌اند. این تعریف به این معنا است که عقل باید به کار گرفته شود و بر تفکرات و اعمال انسان غلبه کند. برای ساختن یک جامعه اسلامی و تمدن بزرگ اسلامی، باید عقل را به عنوان معیار و ملاک قرار دهیم. اولین قدم در این راه تقویت نیروی عقل و خرد در جامعه است. عقلانیت به معنای محافظه‌کاری، بخشندگی و تسامح نیست. بلکه به معنای استفاده از منطق و عقل در تصمیم‌گیری‌ها و رفتارهاست. همچنین، به گفته ایشان، یکی از مشکلات اساسی مسلمانان، عدم بهره‌گیری از عقل و حکمت الهی است که باعث آسیب‌های مختلف در ابعاد مادی، معنوی، دنیوی و اخروی شده و منجر به اختلال در ایجاد یک امت بزرگ و یکپارچه اسلامی شده است (بیانات مقام معظم رهبری، ۱۳۸۸/۴/۲۹). تاکید می‌شود که در دوره قبل از رنسانس، دوری روحانیت غربی از عقلانیت و خردورزی به عنوان عامل اصلی پیدایش تمدن منحرف غربی معرفی می‌شود (مقام معظم رهبری، ۱۳۸۳/۳/۲۲).

علم

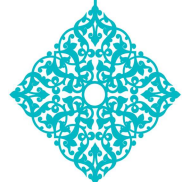
با خواندن آغاز، پیامبر اسلام (ص) مأموریت خود را آغاز کرد و این امر باعث تمایز اسلام از دیگر ادیان شد (اکبری، درآمدی بر آموزش در اسلام، ۱۳۹۰ش، ص ۲۰). قرآن در آیه ۹ سوره زمر بر برتری عالمان نسبت به کسانی که از این ارزش برخوردار نیستند، اشاره کرده است. در آیه ۱۱۴ سوره طه «... وَقُلْ رَبِّ زِدْنِي عِلْمًا» به پیامبر (ص) امر می‌شود که از درگاه الهی افزایش علم خود را طلب کند. افرادی که دانش علمی ندارند، در آیات دیگری از قرآن مانند آیه ۲۸۰ سوره بقره، آیه ۹۵ سوره نحل، آیه ۱۹۰ سوره عمران، آیه

۱۱ سوره انعام، آیه ۵ سوره یونس، آیه ۱۵ سوره عنکبوت و ... به طور مداوم مورد سرزنش قرار می‌گیرند.

اهمیت علم در قرآن به طور روشن بیان شده است و نشان می‌دهد که علم و ایمان همواره همراه یکدیگر هستند: «وَقَالَ الَّذِينَ أَتَوْا الْعِلْمَ وَالْإِيمَانَ لَقَدْ لَبِثْتُمْ» (روم، ۵۶). توصیه های پیامبر(ص) برای افزایش دانش مسلمانان، بسیار شگفت‌انگیز بوده و بسیاری از پژوهشگران را به تعجب انداخته است.. (همان). اگر خداوند بخواهد، هر فردی را نیک‌بختی می‌دهد و او را در مسائل دینی متخصص می‌سازد (بخاری، صحیح بخاری، ۱۹۸۱م، ج ۱، ص ۲۸). «فرشتگان، بال‌های خود را زیر پای دانش پژوهان می‌گسترانند» (کلینی، اصول کافی، بی تا، ج ۱، ص ۳۴). «دانشمندان به عنوان وارثان پیامبران شناخته می‌شوند و اهل علم و جهاد به عنوان نزدیک‌ترین مردم به درجات نبوت محسوب می‌شوند» (فیض کاشانی، الحائق فی محاسن الاخلاق، ۱۳۶۱ش: ص ۱۴-۱۳). در اسلام و در نظر حضرت، اهمیت علم بسیار بالاست و می‌توان گفت که نیمی از دانش، در خوب پرسیدن است (حرانی، تحف العقول، ۱۳۸۷ش: ص ۹۵).

واجب است که همه مسلمانان برای طلب و فراگیری دانش به چین بروند، زیرا فراگیری علم برای آنان ضروری است (مجلسی، بحارالانوار، بی تا، ج ۱، ص ۹۶). پیامبر(ص) شرطی تعیین کرد تا اسرایی که در جنگ بدر به اسارت افتاده بودند و قادر به پرداخت خودشان برای آزادی نبودند، آزاد شوند. شرط او این بود که اگر ده نفر از مسلمانان را آموزش دهند، از اسارت آزاد خواهند شد (حسن، تاریخ سیاسی اسلام، ۱۳۸۶ش، ص ۴۵۴). توجه ویژه اسلام به تربیت دانش‌آموزان و ضرورت درک صحیح اصول اسلامی، باعث شده است که مسلمانان به توسعه علم و دانش، گسترش فرهنگ و پیشرفت تمدن انسانی بپردازند و به گسترش آموزش و تربیت اهمیت بدهند (قربانی، تاریخ فرهنگ تمدن اسلامی، ۱۳۷۰ش، ص ۶۵).

به اعتقاد رهبر معظم انقلاب، مبارزه علمی و پرشکنی از مرزهای علم، روشنایی راه تمدن اسلامی است. او باور دارد که بدون دانش، آینده تاریک است و راهبرد برای رسیدن به تمدن اسلامی، مبارزه علمی است. از دیدگاه رهبر، علم یک قدرت قدرتمند است و

جامعه‌ای که دارای علم است، قدرتمند می‌شود. آنها تأکید می‌کنند که باید علم را یاد گرفت و به تولید و انتشار آن اهمیت داد و نباید فقط به مصرف آن اعتماد کرد. در نگرش ایشان، تولید علم به معنای استنباط از منابع دینی و استناد به عقل است که بر پایه وحی قرار دارد. در اینجا، تولید علم می‌تواند در پیشبرد تمدن اسلامی نقش مهمی ایفا کند. آنها باور دارند که دشمن هیچ تلاشی برای مخالفت با این اصل نخواهد کرد و بنابراین باید راهکارهای دشمن را شناسایی کنیم. یکی از نکات مهم دیدگاه آنها درباره علم، شکستن مرزهای دانش توسط مسلمانان است. آنها باور دارند که تحجر و انحصاری بودن در استفاده از دانش گذشتگان یا متفکران غربی، مانع اصلی رشد علمی است و آزادی فکر راه حلی برای این مشکل است (مقام معظم رهبری، ۱۳۷۹/۱۲/۹).

۸۷

به نظر ایشان، ارزش علم به معنویت وابسته است و علم بدون معنویت هیچ ارزشی ندارد. این به این معنی است که تمدن غربی که با استفاده از روش‌های پیچیده علمی پیشرفت کرده است، اما در زمینه معنویت خسارات زیادی دیده است. رهبر انقلاب همواره تأکید می‌کند که داشتن علم به همراه معنویت بسیار اهمیت دارد. او معتقد است که علم تنها با معنا و ارزش واقعی خود را نشان می‌دهد. بدون معنویت، قدرت علم می‌تواند به فساد و اختلافات منجر شود. اما وقتی که معنویت به علم اضافه می‌شود، آنچه که به واقعیت تبدیل می‌شود، عامل سعادت و آرامش مردم است و به خدمت امنیت و آرامش جامعه قرار می‌گیرد. استفاده غیرانسانی ایالات متحده آمریکا از فناوری هسته‌ای برای قتل و کشتار بی‌گناهان هیروشیما و ناکازاکی، یک نمونه از سوءاستفاده از علم است (مقام معظم رهبری، ۱۳۸۵/۸/۲۰).

در دیدگاه استراتژیک امام (ره)، علم به عنوان یکی از اصول و پایه‌های تمدن جدید اسلامی، با نیت الهی شناخته می‌شود و به عنوان «الهی» تلقی می‌شود. همچنین، تعامل بین علم و عمل، یک ضرورت بی‌قید و شرط است؛ به گونه‌ای که علم و عمل دو پایه اصلی هستند که انسان را به مقام انسانیت می‌رسانند. بنابراین، علم تنها تأثیرگذار نیست، بلکه گاهی مضر است و عمل بدون علم، بی‌نتیجه خواهد بود (خمینی، صحیفه نور، ۱۳۷۸، ج ۸، ص ۲۶۸). در آثار امام، به شدت تأکید شده است که علم و ایمان دو مفهوم جدا از

یکدیگر هستند و آنها بیان می‌کنند: «احتمالاً انسان می‌تواند دلیلی داشته باشد، اما همچنان در وضعیت کفر و شرک باقی بماند» (خمینی، تقریرات فلسفه، بی تا، ج ۳، ص ۳۵۴).

نقش اخلاق در تمدن اسلامی

تمدن اسلامی دارای مولفه‌ها و شاخص‌هایی است که در این بخش مولفه اخلاق و تاثیر آن را در تمدن اسلامی با توجه به بیانات و اندیشه‌های مقام معظم رهبری پرداخته می‌شود.

هدایت‌گری

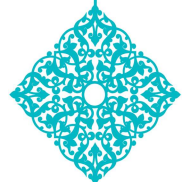
این که ما این قدر تأکید می‌کنیم جوانان ما که بحمدالله در این زمان منبع صفا و نورانیت بیشتر به در خانه خدا بروند با این که امروز وضع جوانان نسبت به گذشته به‌طور کلی متحول شده است و امروز نورانیت و معنویت مضاعفی دارند به‌خاطر این است که هر چه رابطه با خدا را مستحکم‌تر، کنیم توفیقات و هدایت الهی بیشتر و دل‌های ما روشن‌تر خواهد شد (بیانات در دیدار اقشار مختلف مردم، ۲۹/۰۷/۱۳۷۷).

تکوین تمدن اسلامی

توجه شما به خدا و معنویت و ذکر و خشوع و توجه و تضرع، بسیار قابل تحسین است. این عامل، یک روز، اسلام را از یک جمع محدود و غریب به یک تمدن عظیم جهانی تبدیل کرد. تمدن اسلامی برای مدتی طولانی، حداقل چند قرن از قرون اولیه تاریخ جهان را اداره کرد و امروز نیز دنیا به تمدن اسلامی بدهکار است. توجه به خدا و معنویت، عاملی است که باعث شده تا چنین تمدنی شکل بگیرد و در صورت عدم توجه به این ارزش‌ها و تنها اکتفا به انگیزه‌ها و تلاش‌های مادی، چنین تمدنی پایدار نخواهد بود (بیانات در دیدار کارگزاران نظام به مناسبت عید سعید قطره، ۱۳۷۵/۱۱/۲۱).

امنیت و آرامش

تزکیه اخلاقی برای یک کشور ضرورتی است که باعث می‌شود انسان‌ها با یکدیگر مهربانی و انصاف را رعایت کنند و در برنامه‌ریزی زندگی خود به حال انسان‌های دیگر توجه کنند. رحم و مروت نیز از جمله ارزش‌هایی است که باعث آرامش و آرامش بخشی

به زندگی بشر می‌شود. امروزه، ناامنی‌ها در سراسر جهان به شدت گسترش یافته‌اند و ناامنی می‌تواند بزرگ‌ترین بلا بشری باشد یا حداقل یکی از بزرگ‌ترین بلاهای بشری است؛ در خانواده، انسان‌ها امنیتی نمی‌یابند؛ در محیط اجتماعی نیز امنیتی ندارند؛ و حتی در کشور و میهن خود نیز امنیتی ندارند. این ناامنی ناشی از سیاست‌های نادرست، قدرت‌طلبی‌ها، بی‌اخلاقی‌ها و دوری انسان‌ها از ارزش‌های اسلامی است. اسلام ما را به تزکیه دعوت می‌کند و این یکی از تعالیم اساسی اسلام است «يَتْلُوا عَلَيْكُمْ آيَاتِنَا وَيُزَكِّيْكُمْ وَيُعَلِّمُكُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَيُعَلِّمُكُم مَّا لَمْ تَكُونُوا تَعْلَمُونَ» (بقره، ۱۵۱). آیات الهی را تلاوت میکند و آنها را تزکیه میکند آنها را تعلیم می‌دهد (بیانات در دیدار کارگزاران نظام در سالروز مبعث، ۱۳۸۶/۰۵/۲۰).

ایستادگی در برابر مشکلات

آنچه یک ملت از این راه و از راه‌های معنوی به دست می‌آورد، یک پشتوانه می‌شود و ذخیره می‌شود تا بتواند با اراده راسخ و عزم مقاوم در برابر مشکلات، در همه زمینه‌های زندگی پیشرفت کند و بن‌بست‌ها را باز کند و کارهای بزرگی انجام دهد. پشتوانه همه اینها، معنویت است. امام بزرگوار ما، با ورود تنها به عرصه، توانست با برکت عزم و اراده راسخ و ایمان و توکل، همه ملت را بسیج کند و این حرکت عظیم را راه‌اندازی کند. این بزرگوار بیش از هر چیز، به جوشش قلبی معنوی، روحی، توکل، معرفت و عبادت متکی بود. تا آخر عمر، این بزرگوار با وجود پیری، ناتوانی و شکستگی، نیمه شب برمی‌خاست و اشک می‌ریخت. ما از نزدیکان ایشان که با خصوصیات زندگی ایشان آشنا بودند، شنیده بودیم و اطلاع داشتیم که ایشان در نیمه شب به خدای متعال استمداد می‌کرد (رهبان اللیل) (حرعاملی، وسائل الشیعه، ۱۴۰۳ق: ج ۱۵، ص ۱۸۸). شب با آن حالت خاص خود، زمانی که روز به شکوه و قدرت وارد میدان‌ها می‌شد و ضعف‌های ملت را بر طرف می‌کرد، اراده‌های ما را تقویت می‌کرد و ما را به راهی جدید هدایت می‌کرد؛ با برکت آن پشتوانه معنوی، شما مردم عزیزمان، به ویژه جوانان، می‌توانید به همان منبع بزرگ قدرت با توکل و اراده متصل شوید، از آن بهره ببرید، نورانی شوید و نقش خود را ایفا کنید (بیانات در دیدار اقشار مختلف مردم، ۱۳۹۲/۰۲/۲۵).

تضمین پیشرفت

عشق به معنویت و ارتباط با خدا، عامل اصلی پیشرفت یک ملت است. اگر این ارتباط وجود نداشته باشد، دستاوردهای فرهنگی و اجتماعی ممکن است به راه‌های غلط منجر شود. یک کشور ممکن است با اخلاقی بالا و ثروتمند شود، اما اگر این ارتباط با خدا وجود نداشته باشد، ممکن است از این ثروت و اخلاق برای زیان دیگران استفاده کند. این اشتباه است و با منطق درست مغایر است (بیانات در دیدار دانشجویان، ۱۳۸۵/۰۸/۱۸).

تأمین عدالت اجتماعی

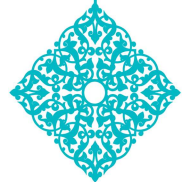
اگر اخلاق در جامعه تأمین شد عدالت اجتماعی تأمین می‌شود؛ جامعه آباد می‌شود و انسان‌ها در بهشت زندگی می‌کنند؛ و لو در همین دنیا در سطح، عالم مشاهده می‌کنیم عمده فجایعی که بر سر بنی آدم می‌آید ناشی از اخلاق سوء و فسادهایی است که در اخلاق افرادی از نوع بشر هست. شما همین ظلم‌هایی را که در سطح دنیا می‌شود نگاه کنید البته ما از علل سیاسی غافل نیستیم عوامل اقتصادی و سیاسی این تحلیل‌ها روشن است لکن اگر در ریشه و پایه همه آنها دقت کنید، یک عنصر سوء اخلاق وجود دارد اعتقاد بنده این است که تربیت‌ها و خلق‌های غلط است که امروز ملت‌هایی را در دنیا دچار مصیبت‌های بزرگ کرده است (بیانات در دیدار کارکنان وزارت آموزش و پرورش، «سازمان بهزیستی» و «سازمان تأمین اجتماعی»، ۲۳/ ۰۴/ ۱۳۷۲).

راهکارهای تحقق اخلاق در جامعه

در این به بخش به بررسی راهکارهایی که آیت الله خامنه‌ای ضمن تحقق اخلاق در جامعه بیان کرده اند که به آنها می‌پردازیم:

رفتار مسئولین

هرگاه کسی توصیه کند که مردم باید اخلاق حسنه، گذشت و صبر و استقامت را در راه خدا داشته باشند و از ظلم خودداری کنند و به اقامه عدل و داد بپردازند، این توصیه و دستور دادن و تعلیم دادن مورد توجه قرار می‌گیرد. اما بیشتر از همه، اهمیت بیشتری به یادآوری این موارد داده می‌شود. به عبارت دیگر، انسان‌ها باید این اخلاق و وظایف اسلامی

را در زندگی خود عملی کنند تا جامعه به شکلی کاملاً اسلامی شود. این اقدامات با باورهای غلط مردم مبارزه می‌کنند و با احساسات جاهلی و اخلاق غیراسلامی مقابله می‌کنند. این روش‌ها باعث می‌شوند که جامعه و مردم بهبود یابند و اخلاق اسلامی در زندگی آن‌ها جایگزین شود. این روش‌ها ضروری هستند تا جامعه بتواند رشد کند و اخلاق اسلامی را در خود تقویت کند. شاید در چند آیه ی قرآن که «وَيُزَكِّهِمْ» (بقره، ۱۲۹؛ جمعه، ۲) پس از «يُعَلِّمُهُمُ» (بقره، ۱۲۹؛ جمعه، ۲) یا قبل از آن بیان شده است مراد از تزکیه در این آیات همین مطلب باشد؛ یعنی پاک کردن و طاهر کردن و پیراسته کردن مردم؛ مثل طبیبی که به مریض خود فقط نمی‌گوید این کار را بکن و این کار را نکن بلکه او را در محل مخصوصی قرار می‌دهد و آنچه را که او لازم دارد، به او می‌دهد و می‌خوراند و آنچه که برای او مضر است از او باز می‌گیرد. پیامبر اکرم (ص) چنین وضعیت و روشی را در طول بیست و سه سال نبوت دنبال می‌کردند؛ مخصوصاً در ده سالی که در مدینه زندگی می‌کردند و دوران حاکمیت اسلام و تشکیل حکومت اسلامی بود (بیانات در خطبه‌های نماز جمعه تهران، ۱۳۶۸/۰۷/۲۸).

تقویت کانونهای ایجاد معنویت

حوزه

کار معنویت کار دلدادگی به عالم معنا در حوزه اساس کار است این را باید همه توجه داشته باشیم کمبود این معنا در حوزه به ما لطمه می‌زند. در حوزه بحمدالله کسانی هستند که می‌توانند از زلال معنویاتی که از دل آنها سرازیر می‌شود فقط لقلقه‌ی زبان هم نیست همه‌ی ما را سیراب کنند؛ بخصوص طلاب جوان را که بیش از همه احتیاج، دارند بیش از همه هم از این بیانات آمادگی و تأثر دارند (بیانات در دیدار جمعی از اساتید و فضلا و طلاب نخبه‌ی حوزه علمیه قم، ۱۳۸۹/۰۸/۰۲).

دانشگاه

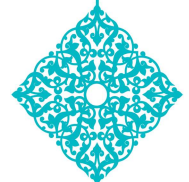
امروز در دانشگاه‌های کشور هزاران نفر از جوانان دانشجو دختران و پسران در مساجد دانشگاه‌ها اعتکاف می‌کنند سه روز عبادت می‌کنند خلوت می‌کنند با خدای خود

ارتباط برقرار می کنند؛ مساجد بزرگ و مجامع بزرگ که جای خود دارد. اینها معنویت است. کشور ما اهل معنویت است، اما معنویت ما همراه و هم روال است با احساس مسئولیت (بیانات در بیست و دومین سالگرد امام خمینی، ۱۳۹۰/۰۳/۱۴). در این روزهای اعتکاف، مردم به معنویات توجه و تمرکز دارند. اگر شما همین روزها به مساجد دانشگاهها بروید، خواهید دید که چه اتفاقاتی در این مکانها رخ می دهد. از فردا، جوانانی از جامعه ما به مساجد می روند و در آنجا اعتکاف می کنند. مساجد دانشگاههای ما، به عنوان یکی از شلوغترین، گرمترین و پرشورترین مراکز اعتکاف شناخته می شوند. به جز مساجد عمومی و مساجد بزرگ که همه در آن شرکت می کنند، این نشان دهنده حرکت مردم به سمت معنویت است. ما می توانیم تشخیص دهیم و قضاوت کنیم که کشور ما و ملت ما در حال پیشرفت است و در همه ابعاد پیشرفت می کند (بیانات در مراسم سالگرد رحلت امام خمینی، ۱۳۹۱/۰۳/۱۴).

مساجد

مساجد به عنوان مراکز معنوی و تزکیه و هدایت، روز به روز گرمتر و پررونقتر شوند و نماد ایمان، عمل و اخلاق اسلامی در جوامع، از جمله در مراکز دولتی، ادارات و دانشگاهها، همه را به پیروی از تعالیم نورانی قرآن تشویق کنند. کتاب خدا باید در میان مردم حضور واقعی پیدا کند و مطالعه، تأمل و تفکر در آن برای همه، به ویژه جوانان و نوجوانان، عملی رایج و پراکنده شود. مسئولیت علما، آگاهان، نویسندگان، گویندگان و رسانه های عمومی در این مورد بسیار حائز اهمیت و حساس است (پیام به مناسبت اولین سالگرد ارتحال حضرت امام خمینی، ۱۳۶۹/۰۳/۱۰).

مسجد پایگاه است؛ نه فقط پایگاه برای فلان مسئله ی اجتماعی، (بلکه) مسجد میتواند پایگاه همه ی کارهای نیک باشد؛ پایگاه خودسازی انسان سازی تعمیر دل و تعمیر دنیا و مقابله با دشمن و زمینه سازی برای ایجاد تمدن اسلامی و بصیرت افزایی افراد (بیانات در دیدار ائمه جماعات مساجد استان تهران، ۱۳۹۵/۰۵/۱۰).

نماز جمعه

نماز جمعه با برکت، چه در تهران و چه در سایر شهرهای این کشور، به تدریج در شهرهای کوچک و کوچک‌تر نیز در سراسر کشور اسلامی، به کانونی از هم‌معنویت و مقاومت تبدیل شده است. این نماز عبادی، به تعبیری که ظاهراً از زبان امام بزرگوارمان صادر شده بود، به یک نماد سیاسی تبدیل شده است. این معنا این است که مسجد هم مکانی برای عبادت است و هم مکانی برای افزایش آگاهی معنوی و سیاسی است. این آگاهی می‌تواند به جلوگیری از گمراه شدن و تضعیف یک ملت کمک کند. بیشترین دلایل شکست‌هایی که در صحنه سیاسی جهان برای ملت‌ها روی می‌دهید، ناشی از نادانی‌هایی است که در جایگاه‌های مختلف ایجاد شده‌اند. آگاهی یک ملت را در برابر ضربه‌ها مقاومت می‌آموزد و آنها را برای مقابله آماده می‌کند؛ بنابراین، اینجا هم پایگاه معنویت استهمه باید بدانند که این نماز، هم پایگاه مقاومت است و هم آحاد مردم باید ارزش آن را بفهمند، به خصوص جوانان عزیزمان و آقایان ائمه جمعه محترم در سراسر کشور. آنها هم باید ارزش این نماز را بفهمند. این منبر بی‌نظیر، برای جلب جذب نماز جمعه جوانان و افراد با دل‌های پاک و مشتاق، بی‌رقیب است. این مکان روزبه‌روز پر از گرمای بیشتری می‌شود (بیانات در خطبه‌های نماز جمعه ی تهران، ۱۳۸۶/۰۶/۲۳).

حج

یکی از نکات اساسی در حج، تقویت معنویت در وجود ماست. در میدان‌های جهاد در راه خدا، تنها با داشتن ایمان به خدا و توکل بر او می‌توانیم مقاومت کنیم. بدون معنویت، حرکت کردن، قوی شدن و چشم بر هیمنه^۱ قدرت‌ها بستن امکان‌پذیر نیست. در واقع، توکل، ایمان و حسن‌ظن به وعده الهی از جمله اصولی هستند که در حج تقویت می‌شوند (بیانات در دیدار کارگزاران حج، ۱۳۹۲/۰۶/۲۰).

حج، سرچشمه جوشان تقوی و معنویت و خیر و برکت همه ساله تا ابد فیضان خود را بر جهان اسلام و بر یکایک مسلمانان موفق جاری می‌سازد تا هرکس و هر مجموعه به اندازه ی ظرفیت و قابلیت خود از آن بهره بگیرد (پیام به مناسبت برگزاری کنگره عظیم عبادی سیاسی حج، ۱۳۷۵/۰۲/۰۴).

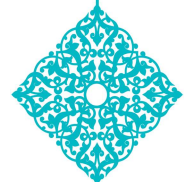

رسانه

امروز تأثیر رسانه‌ها، تلویزیون، هنر و شبکه‌های اطلاع‌رسانی اینترنتی بیشتر از سلاح‌ها، موشک‌ها و بمب‌های اتمی است. امروز دنیا یک چنین دنیایی است که روز به روز این میدان را گسترش می‌دهند (بیانات پس از بازدید از سازمان صدا و سیما، ۱۳۸۳/۰۲/۲۸).

امروز رسانه‌ها در جهان، نه تنها نقش مهمی در شکل‌دهی به فکر، فرهنگ و رفتار انسان‌ها دارند، بلکه هویت فرهنگی آن‌ها را نیز تعیین می‌کنند. این رسانه‌ها می‌توانند در بهبود وضعیت زندگی انسان‌ها تأثیرگذار باشند و در گسترش صلح و امنیت جهانی نقش مؤثری ایفا کنند؛ نقش رسانه‌ها در ارتقای اخلاق و معنویت در میان انسان‌ها بسیار مؤثر است و می‌تواند به خوشبختی افراد کمک کند. امروزه، رسانه‌ها دارای نقش بسیار بزرگی هستند. اگر مدیریت و برنامه‌ریزی رسانه‌ای در سطح بین‌المللی بر اساس اصول اخلاقی، فضایل برابری و تاکید بر مفاهیم واقعی انسانی انجام شود، ملت‌ها بهره‌ور خواهند شد. اگر رسانه‌ها برنامه‌ریزی و مدیریت خود را بر اساس منافع شرکای اقتصادی ثروتمند بین‌المللی و قدرتمندان تمامیت‌خواه و انحصارطلب انجام دهند، بدون شک بشر زیان خواهد کرد. رسانه‌ها قادرند به طریق اخلاقی و استدلالی، مفاهیم و ارزش‌های مختلف ملت‌ها را با یکدیگر به اشتراک بگذارند و به تقویت ارتباطات معنوی، اخلاقی و فرهنگی کمک کنند. این موضوع بسیار ارزشمند بوده و می‌تواند به ارتقای سطح آگاهی و دانش مردم کمک کند (بیانات در دیدار مدیران و برنامه‌سازان رسانه‌ای کشورهای مختلف، ۱۳۸۵/۰۲/۲۶).

هدف اصلی من این است که این رسانه فرهنگ‌ساز را به یک سطح رسانه‌ای برسانم که دین، اخلاق، امید و آگاهی به شکل برجسته‌ای در آن نمایش داده شود. شکل‌گیری رفتار اجتماعی مخاطبان و نیز نقش مهم و حساس خانواده بر اساس آن است. و هنر و روش‌های متنوع و حرفه‌ای که تجربه شده یا تازه‌ترین روش‌ها هستند، در خدمت توسعه این شاخص‌ها قرار می‌گیرند (انتصاب مجدد آقای ضرغامی به ریاست سازمان صدا، و سیما، ۱۳۸۸/۰۸/۱۶).

نتیجه گیری

از متن‌های ارائه شده می‌توان نتیجه گرفت که؛ ارتباط معنوی با خداوند و تقویت معنویت، از جمله از طریق اخلاق و ارتباط با خداوند، نقش بسیار مهمی در تأسیس و توسعه تمدن اسلامی دارند. این ارتباط با خداوند و توجه به معنویت می‌تواند به ایجاد امنیت، آرامش، عدالت اجتماعی، و پیشرفت جامعه کمک کند. تقویت کانون‌های ایجاد معنویت، از جمله حوزه‌ها، دانشگاه‌ها، مساجد، نماز جمعه، حج، و رسانه‌ها، نیز نقش بسیار مهمی در تقویت ارتباط افراد با معنویت و ارتباط با خداوند دارند. این متون تأکید دارند که ارتباط معنوی با خداوند و تقویت معنویت، می‌تواند به توسعه تمدن اسلامی، ایجاد امنیت و آرامش، تأمین عدالت اجتماعی، و پیشرفت جامعه کمک کند. از این متن می‌توان استنباط کرد که تقویت کانون‌های ایجاد معنویت و ارتباط با خداوند، از جمله از طریق حوزه‌ها، دانشگاه‌ها، مساجد، نماز جمعه، حج، و رسانه‌ها، می‌تواند به تقویت ارتباط افراد با ارزش‌های معنوی و اخلاقی کمک کند و در نهایت به پیشرفت و توسعه جوامع اسلامی منجر شود.

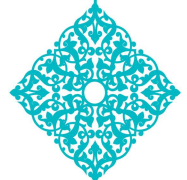

فهرست منابع

* قرآن کریم

- کتابها

۱. ابن مسکویه، احمد، «تهذیب الاخلاق و تطهیر الاعراق»، تحقیق عماد همالی، ج ۱، طلیعه نور، قم، ۱۴۲۶.
۲. اکبری، مرتضی، «درآمدی بر آموزش در اسلام و ایران»، جوهر حیات، ایلام، ۱۳۹۰.
۳. بابایی، حبیب‌اله، «تمدن و تجدد، پژوهشگاه علوم فرهنگ اسلامی»، قم، ۱۳۹۰.
۴. بخاری، ابو عبدالله محمد بن اسماعیل بن ابراهیم، «صحیح بخاری»، ج ۱، انتشارات معاصر استانبول، ترکیه، ۱۹۸۱.
۵. جان احمدی، فاطمه، «تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی»، انتشارات نشر معارف، تهران، ۱۳۸۸.
۶. حر عاملی، محمد بن حسن، «وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه»، ج ۱۵، چ ۵، بیروت، دار احیاء التراث العربی، بیروت، ۱۴۰۳.
۷. حرّانی، شیخ ابو محمد، «تحف العقول عن آل الرسول»، ترجمه؛ صادق حسن زاده، چ ۱۰، انتشارات آل علی، قم، ۱۳۸۷.
۸. حسن، ابراهیم حسن، «تاریخ سیاسی اسلام»، ترجمه ابوالقاسم پاینده، چ ۲، انتشارات بدرقه جاویدان، تهران، ۱۳۸۶.
۹. خمینی (ره)، سید روح الله، «شرح چهل حدیث، تهران»، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی ره، تهران، ۱۳۷۷.
۱۰. -----، «صحیفه نور»، ج ۱۰، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س)، تهران، ۱۳۷۸.
۱۱. -----، «تقریرات فلسفه»، مقرر سید عبدالغنی اردبیلی، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام، تهران، بی تا.

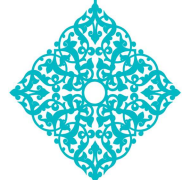
۱۲. دهخدا، علی اکبر، لغتنامه دهخدا، «لغتنامه دهخدا»، ج ۶، دانشگاه تهران، تهران، ۱۳۷۳.
۱۳. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، «الذریعه الی مکارم الشریعه»، ج ۱، قم، شریف رضی، ۱۳۷۳.
۱۴. -----، «مفردات الفاظ القرآن»، دارالقلم-دارالشامیه، بیروت، ۱۴۱۲.
۱۵. زبیدی، سیدمحمد مرتضی، «تاج العروس من جواهر القاموس»، تصحیح؛ علی هلالی و علی شیری، ج ۱۳، چاپ ۱، دارالفکر، بیروت، ۱۴۱۴.
۱۶. زرین کوب، عبدالحسین، «کارنامه اسلام»، ج ۹، مؤسسه انتشارات امیرکبیر، تهران، ۱۳۸۴.
۱۷. طباطبایی، سیدمحمد حسین، «المیزان فی تفسیر القرآن»، ج ۱ و ۳، دفتر انتشارات اسلامی، قم، ۱۴۱۷.
۱۸. فیض کاشانی، ملامحسن، «الحقائق فی محاسن الاخلاق»، تحقیق؛ محسن عقیل، دارالکتاب الاسلامی، تهران، ۱۴۲۳.
۱۹. فیض کاشانی، محمدحسن بن الشاه مرتضی، «کتاب العلم (ارزش دانش و دانشمند در اسلام)»، ترجمه؛ اسدالله ناصح، نهضت زنان اسلام، تهران، ۱۳۶۱.
۲۰. قربانی، زین العابدین، «تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی»، انتشارات دفتر فرهنگ اسلامی، تهران، ۱۳۷۰.
۲۱. کلینی رازی، ابوجعفر محمد بن یعقوب بن اسحاق، «اصول کافی»، ج ۱، حیدری، تهران، بی تا.
۲۲. مجلسی، علامه محمدباقر، «بحارالانوار»، انتشارات فقیه، تهران، بی تا.
۲۳. مدیریت حوزه علمیه قم، «درآمدی بر آزاد اندیشی و نظریه پردازی در علوم دینی»، انتشارات مرکز حوزه علمیه قم، قم، ۱۳۸۳.

۲۴. معینی پور، مسعود و رضا لک زایی، «ارکان امت واحده و تمدن اسلامی از دیدگاه امام خمینی (ره) و مقام معظم رهبری»، فصلنامه علمی - پژوهشی مطالعات انقلاب اسلامی، دوره ۹، شماره ۲۸۸، ۱۳۹۱.

۲۵. نراقی، ملامهدی، «جامع السعادات»، تصحیح سیدمحمد کلانتر، ج ۱، اعلمی، بیروت، بی تا.

- بیانات و سخنرانی ها

۱. مقام معظم رهبری، ۱۳۷۹/۱۲/۹.
۲. مقام معظم رهبری، ۱۳۸۵/۸/۲۰.
۳. بیانات در دیدار اقشار مختلف مردم، ۱۳۹۵/۰۲/۲۵.
۴. بیانات در دیدار دانشگاهیان، ۱۳۸۵/۰۸/۱۸.
۵. بیانات در دیدار کارکنان وزارت آموزش و پرورش، «سازمان بهزیستی» و «سازمان تأمین اجتماعی»، ۱۳۷۲/۰۴/۲۳.
۶. بیانات در خطبه‌های نماز جمعه تهران، ۱۳۶۸/۰۷/۲۸.
۷. بیانات در دیدار جمعی از اساتید و فضلا و طلاب نخبه‌ی حوزه علمیه قم، ۱۳۸۹/۰۸/۰۲.
۸. بیانات در بیست و دومین سالگرد امام خمینی، ۱۳۹۰/۰۳/۱۴.
۹. بیانات در مراسم سالگرد رحلت امام خمینی، ۱۳۹۱/۰۳/۱۴.
۱۰. پیام به مناسبت اولین سالگرد ارتحال حضرت امام خمینی، ۱۳۶۹/۰۳/۱۰.
۱۱. بیانات در دیدار ائمه جماعات مساجد استان تهران، ۱۳۹۵/۰۵/۱۰.
۱۲. بیانات در خطبه‌های نماز جمعه تهران، ۱۳۸۶/۰۶/۲۳.
۱۳. بیانات در دیدار کارگزاران حج، ۱۳۹۲/۰۶/۲۰.
۱۴. پیام به مناسبت برگزاری همایش عظیم عبادی سیاسی حج، ۱۳۷۵/۰۲/۰۴.
۱۵. بیانات پس از بازدید از سازمان صداوسیما، ۱۳۸۳/۰۲/۲۸.

۱۶. بیانات در دیدار مدیران و برنامه‌سازان رسانه‌ای کشورهای مختلف، ۱۳۸۵/۰۲/۲۶.
۱۷. انتصاب مجدد آقای ضرغامی به ریاست سازمان صداوسیما، ۱۳۸۸/۰۸/۱۶.
۱۸. مقام معظم رهبری، ۱۳۹۰/۳/۱۴.
۱۹. بیانات مقام معظم رهبری، ۱۳۸۸/۴/۲۹.
۲۰. مقام معظم رهبری، ۱۳۸۳/۳/۲۲.
۲۱. بیانات مقام معظم رهبری، ۱۳۸۳/۰۳/۲۲.
۲۲. بیانات در دیدار اعضای مجمع عالی بسیج مستضعفین، ۱۳۹۳/۰۹/۰۶.
۲۳. بیانات در دیدار با طلاب عازم جبهه، ۱۳۶۶/۰۸/۲۹.
۲۴. بیانات در دیدار بسیجیان، ۱۳۸۵/۰۱/۰۶.
۲۵. بیانات مقام معظم رهبری، ۱۳۹۲/۲/۹.
۲۶. بیانات مقام معظم رهبری، ۱۳۹۰/۶/۲۶.
۲۷. بیانات مقام معظم رهبری، ۱۳۹۱/۷/۲۳.
۲۸. بیانات در دیدار اقشار مختلف مردم، ۱۳۷۷/۰۷/۲۹.
۲۹. بیانات در دیدار کارگزاران نظام به مناسبت عید سعید قطره، ۱۳۷۵/۱۱/۲۱.
۳۰. بیانات در دیدار کارگزاران نظام در سالروز مبعث، ۱۳۸۶/۰۵/۲۰.
۳۱. بیانات امام خامنه‌ای در دیدار با جوانان و فرهنگیان در مصلا‌ی رشت، ۱۳۸۰/۰۲/۱۲.
۳۲. بیانات امام خامنه‌ای در دیدار با کارگزاران نظام، ۱۳۷۵/۱۱/۲۱.
۳۳. بیانات امام خامنه‌ای در سالروز عید مبعث، ۱۳۸۸/۴/۲۹.